

Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri*

Mehmet Ölmez
(İstanbul)

Doğrudan Kutadgu Bilig'i ele alan ilk kitap Klaproth'un Türkçeye *Uygurların Dili ve Yazısı Üzerine İncelemeler* olarak çevirebileceğimiz çalışmasıdır.¹ Kitabın yayımı bugünden 184 yıl geriye, 1820'ye gitmektedir. Kutadgu Bilig'in Uygur harfleriyle yazılmış olan nüshasına dayanan bu çalışma, zamanında kitaba verilen isim, yapılan yorumlar ile açıklamalardan dolayı bir hayli eleştirilmiştir. Bütün bunlarla ilgili ayrıntılar kitabın 1985'te yapılan tıpkıbasımına hazırlanan önsözde yer alır.

Klaproth, Uygurlar, adları ve yaşadıkları bölgeye (1820'ler için: Hami, Turfan ve çevresi) değinir. İzleyen sayfalarda kimi sözcükleri ("gök", "güneş", "ay" vb.) Almanca, Ugor dilleri ve Finceyle karşılaştırır. Kitabın bu giriş bölümünden sonra, asıl bölümüne geçilir ve burada Kutadgu Bilig'de sıklıkla geçen sözcüklere yer verilir, kimi yerde Çince karşılıklarıyla akraba olup olmadıkları sorgulanır. Daha o dönem, Klaproth Eski Türkçe (burada Uygurca) *teŋri* sözünü Çince 天 *tian* "gök" ve 天理 *tian li* ile karşılaştırır (s. 9).²

Konuyla ilgili ikinci kitap ise Vámbéry'nin İslamî dönem Arap ve Uygur harfli metinlere de yer verdiği, ağırlıklı olarak Kutadgu Bilig'i ele alan çalışmasıdır.³ Kutadgu Bilig'in çeşitli bölümlerinden alınan beyitlere yer

* Daha önce aynı adla *Kebikeç* (1. sayı, 1995: 43-52) yayımlanan yazının bir ölçüde değiştirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.

1 KLAPROTH, JULIUS: *Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*. Paris. [Nachdruck der Ausgabe von 1820 mit einem Vorwort von WOLFGANG-EKKEHARD SCHARLIPP Hamburg 1985]

2 Eski Türkçe *teŋri* sözüyle ilgili olarak en yeni inceleme için Stefan Georg'un "Türkisch/mongolisch *tengri* 'Himmel, Gott' und seine Herkunft adlı yazısına bakılabilir (*Studia Etymologica Cracoviensia*, 6. cilt, 2001: 83-100).

3 *Uigurische Sprachmonumente Kudatku Bilik*. Hermann Vámbéry, Innsbruck 1870 (tıpkıbasımı: Osnabrück 1985).

verilen çalışmada yazıçevrimli metin ile Almanca çevirilerinin yanı sıra Uygur harfleriyle matbaada dizilmiş metne de yer verilmiştir.

II.

Versificirte Vorrede.

1 حەبىبى ئىشكىن خەلىقنى خەلىقنىڭ مەن بىرەم -	1 خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -
خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -	2 خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -
خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -	3 خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -
خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -	4 خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -
خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -	5 خەلىقنىڭ مەن بىرەم خەلىقنىڭ مەن بىرەم -

II.

Versificirte Vorrede.

1 Oğan bir bəjat ol kəmuq tın oze	öğüs hamd-i ölti angga oq əəza
2 Ulukluk idisi Oğan zul gelal	jaralqan löretken ma kadir kemal
3 Jer kök idisi chalaik birle	ruzini anutmis jeksan kole
4 sagis siz berikli kəmuqka ruzi	jetürür kəmuqni ma jemez özi
5 aciu köimaz ol bu kəmuq tinlikin	jetürür jetürür tizi ganlikin

1 Gott ist, ein Gott ist über alle Geschöpfe;

Viel Lob und Dank ist ihm auch gebührend.

2 Besitzer von Grösse, ein glorreicher Gott,

Erschuf und erzeugt er Alles mit Vollkommenheit.

3 Er ist Herr von Himmel und Erde und aller Geschöpfe;

Nahrung ertheilt er auf gleicher Weise Allen.

4 Unermesslich Vielen ertheilt er Nahrung,

Gibt Allen zu essen, isst aber selber nicht.

5 Er lässt nicht hungrig keinen der mit Seele begabten.

Er tranket und speiset alles Liebete.

Vámbery'nin okuyuş ve çevirisine göre Uygur harfli metnin

4. sayfasından ilk beş beyit (krş. R. R. Arat yayını, s. 4)

Kutadgu Bilig üzerine bütünlüklü çalışmalar ancak Radloff'un tıpkıbasım yayınıyla başlamıştır. Uygur harfli nüshanın 1890'da tıpkıbasımını yapan Radloff 1891'den itibaren metnin yazıçevrimi ile çevirisini de yayımlamaya başlamıştır.⁴ Radloff'un yayınlarından sonra Kutadgu Bilig üzerine çeşitli yayınlar olmuşsa da, R. R. Arat'ın yayınına gelinceye değin metnin tamamını ele alan bir metin ve çeviri çalışması yapılmamıştır.

Reşid Rahmeti Arat'ın Kutadgu Bilig metnini yayımlamasının üzerin-

⁴ W. Radloff, *Kudatku Bilik*. Facsimile der uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien. St.-Petersburg 1890; *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun*. Theil I. Der Text in Transcription, St.-Petersburg 1891.

den ise tam 57 yıl geçti.⁵ Türkçenin en önemli yapıtlarından biri olan Kutadgu Bilig'in bu metin yayınına dayalı olarak bir çok çalışma yapıldı, çeşitli çalışmalarda da, örneğin Sir G. Clauson'un sözlüğünde, eski SSCB'de hazırlanan *Drevnetyurkskiy slovar*'da (Eski Türkçenin Sözlüğü) birinci elden başvuru, malzeme kaynağı olarak kullanıldı. Daha sonra yine doğrudan Arat tarafından bu metne dayanılarak metnin bugünkü Türkçeye çevirisi ve yine onun ön hazırlıklarına bağlı olarak sözlüğü hazırlandı.⁶ Gerçi geçen yüzyılın sonunda W. Radloff tarafından ilk önceleri sadece Uygur harfli nüshaya dayalı olarak başlatılan, daha sonra Arap harfli Mısır nüshasının bulunmasıyla her iki yazmaya dayanan bir metin yayını yapılmışsa da, Türkdilbilimi çevrelerinde de bilindiği üzere bu yayın metnin asıl yazıldığı dönemden uzak olarak, çağdaş Altay lehçelerinin ses özelliklerine göre hazırlanmıştır, dolayısıyla da bugün için kullanılamaz bir çalışmadır.⁷

Arat'ın bu metin yayınına ve çevirisine bağlı olarak Kutadgu Bilig'in eski Sovyetlerde Rusça,⁸ ABD' de İngilizce çevirileri yapıldı.⁹ Dankoff'ça yapılan bu İngilizce çevirinin harfi harfine yapılan bir çeviri olmayıp metnin aslında yapılan kimi değişiklik ve düzelteleri de içerdiğini, Rusça çevirinin inse manzum olduğunu özellikle belirtelim.

Bu çevirilerin dışında Kutadgu Bilig'in çağdaş Türk dillerine yapılan

-
- 5 *Kutadgu Bilig I, Metin*. R. R. Arat, TDK Ankara 1947 (1979², 1991³ 1999⁴).
- 6 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*. Çeviri: R. R. Arat, TTK 1959 (1995⁵); R. R. Arat, *Kutadgu Bilig, III İndeks*. Yay. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. TKAE İstanbul 1979.
- 7 A. Jaubert'in *Journal Asiatique*'de 1825'te çıkan yazısı ve J. Klaproth'un 1820'de çıkan kitabından 1970'lere değin yapılan çalışmalar için bkz. A. Dilâçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK, Ankara 1972, 19882; Dilâçar'ın çalışması sonrasına ait, Kutadgu Bilig metnine dayanan belli başlı yayınlar ise şöylece sıralanabilir: R.R. Arat, *Kutadgu Bilig III, İndeks*, haz. K. Eraslan, O.F. Sertkaya, N. Yüce, TKAE, İstanbul 1979; Semih Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten*, TTK, C. XLV/2, Nisan 1981, sayı 178, ss. 23-78; Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi yay., Ankara 1984.
- 8 Yusuf Balasagunskiy, *Blagodatnoye znaniye* [Юсуф Баласагунский, *Благодатное знание*], Çev. Sergey İvanov, 558 s., Moskova 1983; A. N. Kononov'un "«Balasagunlu Yusuf»un Destanı" (ss. 495-517) ve S. İvanov'un "Balasagunlu Yusuf'un «Kutadgu Bilig»i" (ss. 518-538) adlı inceleme yazılarıyla birlikte.
- 9 Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Translated, with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. The University of Chicago Press, Chicago and London 1983; tanıtımı için bkz. Talat Tekin, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, ss. 197-200.

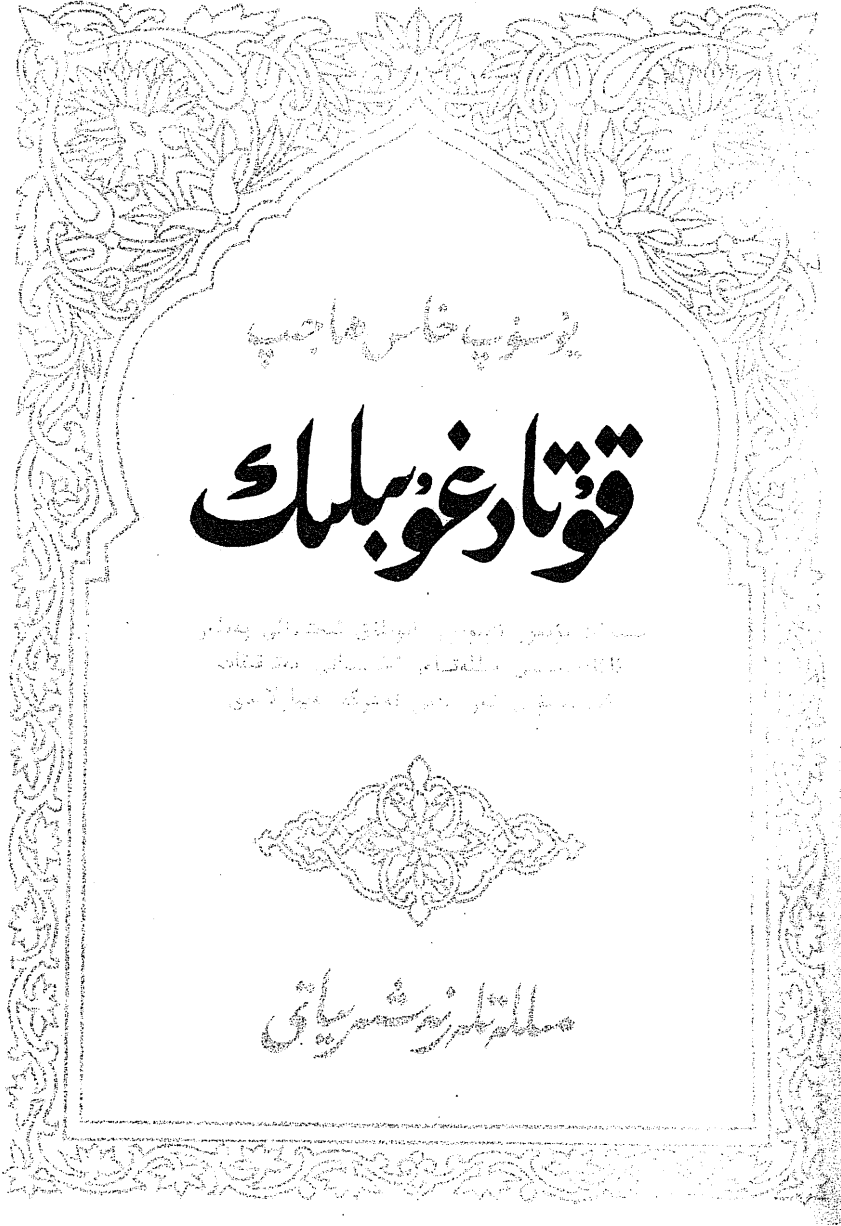
çevirilerinden de söz etmek gerekecek. Arap harfli ve manzum olmasından dolayı da özellikle Yeni Uygurca (→ YUyg.) ve Kazakça çevirilerden söz edeceğiz. Oldukça yakın bir dönemde çevrilmiş olması ve ülkemiz kitapseverleri arasında henüz duyulmamış olması nedeniyle KB'in Kazakça çevirisini duyurma isteği de bu yazının yazılmasına vesile olmuştur. Yeni Uygurca çevirisi ise yaklaşık yirmi yıl öncesine dayanmakta, dolayısıyla da Türkdilbilimi çevrelerinde bilinmektedir.

6645 beyitlik bu şiir, yıllar sonra torunlarının, akrabalarının dilinde yeniden yayımlanmıştır. Öncelikle tarih olarak daha eski olan YUyg. çeviriden başlayalım.¹⁰ Çeviri 1984 yılında yapılmış. Büyük boy (ya. 19 x 26 cm), yeşil ciltli bir kitap, *Milletler Neşriyatı*, yani "Halklar Yayınevi" tarafından yine *Milletler Basma Zavodi*, yani "Halklar Basımevi (harfiyen *Basım Fabrikası*)"nde basılmış. Tutarı ise o yıl için 10 Yuan imiş. Bu yazının ilk yayım yeri olan كىبىكەچ (*Kebikeç*)'in toplumsal araştırmalar için kaynak olma amacından dolayı kitabın fiyatına varana değin tam bir künyesini vermeyi de ayrıca yararlı görüyorum (bugün yaklaşık 1 Euro).

İlk sayfada Latin harfleri ve Arap harfleri ile karşılıklı olarak kitabın, yazarın ve yayınevini adları yer almakta. İlke olarak sayfanın sağ tarafına Latin harflerine dayanan bir yazıçevrimi alfabetiyle Orta Türkçe metin, sayfanın sol tarafına ise Arap harfleri ile çevirisi verilmiş. Kapak sayfasında buna göre "*Qutadqu Bilik*, Yusuf Has hacib, Milletler Neşriyatı || *Qutadqu Bilik*, Cusup H̄as H̄acip, Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk İctimâ'î penler Akademisi Milletler Edibiyati Tetkîkât İnstitutu teripidin neşrge teyyârlandi" bilgileri yer almakta. İzleyen sayfada metni nazma

10 يۇسۇپ خاس ھاجىپ قۇتادغۇبىلىك مىللەتلەر نەشرىياتى

Qutadqu Bilik, Yusuf has hacib, Millətlər Nəxriyatı [*Qutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib, Milletler Neşriyatı], *Nazma çekenler*: Apdurehim Ötkür, Ehmet Ziyâ'î, Memtimin Yusup; *Yazıçevrimini hazırlayanlar*: Apduşükür Turdı, Apdulla Muhemmedi, Mehmut Zeyid; *Hattatlar*: Tursun Gazi, Sa Yifu, Höşür Éli.; 1368 s., Şıncañ Uygur Aptonom rayonluk İctimâ'î Penler Akademiyisi Milletler Edibiyati Tetkîkât İnstitutu teripidin neşrge teyyarlandi, Milletler Neşriyatı teripidin neşr qilindi. Şinxua Kitaphanisi teripidin tarqilidu, Milletler Basma Zavodi'da bésildi, 1984. yıl, 5. ayda 1. qétim neşr qilindi, 1984. yıl, 5. ayda Béyciñ'da 1. qétim bésildi, qattiq muqâviliginiñ bahası 10 yuan. (Kitabın künyesinde Arap harfleri ile yazılan kısımlar bilimsel yazıçevrimi yöntemiyle verilmemiş olup, matbuatta var olan Latin harfleriyle gösterilmiştir. Yani kapalı e yerine é, ق kaf yerine q, خ yerine x kullanılmıştır.)

Kutadgu Bilig'in 1984'te yayımlanan (Yeni) Uygurca çevirisinin Arap Harfli Kapağı

aktaranların, yazıçevrimli metni hazırlayanların ve süslemeleri yapanların, hattatların adı yer almakta. Hemen devamla Balasagunlu Yusuf'un Abdükêrim Nesridin tarafından çizilmiş tasvirî bir resmi yer almakta.

Kutadgu Bilig'in 1984'te yayımlanan (Yeni) Uygurca çevirisinin Latin Harfli Kapağı

Çeviriye geçmeden önce de Kutadgu Bilig'in her üç nüshasına ait birer yaprağın fotoğrafı ve yayımcıların sunuş yazısı (*neşrge teyyarlığıçidin*), yazıçevriminde tutulan yollar ("*Kutadgu Bilik*"niñ *Tiranskiripsiyişi Tuğrisida*) ve Kutadgu Bilig çalışmalarına ait tarihî bilgilerin de yer aldığı

uzunca bir önsöz (*muqaddime*) yer almaktadır. S. 18'den itibaren içindekiler (*münderice*) başlamakta, daha sonra metnin çevirisi yer almaktadır. Tabii bu metinde yer alan ve Arat dönemine ait eski okuyuşlarla (1960-70'lere değin *öküş*, bugün artık *üküş!*), Yeni Uygurların metni bugünkü Uygurcanın ses yapısına yaklaştırmalarından kaynaklanan okuma yanlışlarına (Arat metni *bilig*, YUyg. *bilik*) esas olarak değinmeyeceğiz. Yazıçevriminde ise Arat metni izlenmiş. Arat metnine göre B bölümünden örnek vermek gerekirse ilk iki beyit ve çevirisi şöyle:¹¹

uğan bir bayat ol kamuğda oza
öküx h md-u ögdi aņar oq s za

uluğluk idisi uğan z 'l-j lal
yaratoğan törütgen m  qadir k mal

قادر بىر خۇدا ئۇ، جىمىدىن ئوزا،
تولا كوپ شۇكۇر، مەدھ ئاڭالا سازا
ئۇلۇغلۇق ئىگەسى، قادر زۇلجەلال
ياراتقان، تورەتكەن ۋە قادر كامال

Aynı beyitlerin Türk harfleri ile yazıçevrimleri ise aşağıdaki gibi:

uğan bir bayat ol kamuğda oza
öküş h md-u ögdi aņar oq seza

uluğluk idisi uğan z 'l-celal
yaratğan törütgen me qadir kemal

* * *

¹¹ s. 8, B bölümü.

Ḳādir bir ḥudā u, cimidin oza
tola kōp şükür, medh aḡala sazā

uluḡluk igesi, ḳādir zü'l-celāl
yaratḳan tōretken ve ḳādir kemāl

Yine aynı satırların Arat tarafından yapılan çevirisi aşağıdaki gibidir:

“Her şeyden önce kâdir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamd ve senâ da ancak ona lâyıktır. Büyüklük sâhibi, zü'l-celâl; yaratan, türeten ve kudretin kemâline sâhip olan Tanrıdır.”¹²

Yukardaki YUyg. çeviride de görüleceği üzere kimi Orta Türkçe sözcükler YUyg.'da yaşamakla birlikte kimisinin de yerini YUyg. okuyuşuna uygun Arapça şekiller almıştır, örnekle: Orta Türkçe (→ OT) *aḡar* ~ YUyg. *aḡala*; OT *uluḡluk* ~ YUyg. *uluḡluk*; OT *yaratḡan* ~ YUyg. *yaratḳan*; OT *tōrütgen* ~ YUyg. *tōretken*; OT *ḳamuḡ* yerine Ar. *cimi* (< جمع *cem*) sözünü buluruz.¹³ OT *ögdi* (ET *ög-* “öğmek” eyleminden) ~ YUyg. *medh* (< Ar. مدح *medḥ*); bir yerde de OT *öküş* (oku: *üküş*) yerine yine Türkçe bir başka sözcük *tola* ve *kōp* geçer.

Asıl metnin yer aldığı D kısmından da bir örnek vermeden geçemeyeceğiz:

bayat atı birlə sözüg baxladım
törütgən igidgən kəqürgən idim

öküx ögdi birlə tümən miñ şəna
uqan bir bayatḳa aḡar yok fəna

yaqiz yər yaxil kek kün ay birlə ttün
tөрütti həlayik eḡ eḡlək bu kün

tilədi tөрütti bu bolmıx ḳamuq
bir ek bol tədi boldi ḳolmıx ḳamuq

¹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çeviren R. R. Arat, TTK, Ankara 1959; 1991⁵, s. 3.

¹³ جیمی *cimi* için bkz. *Uygur Tilinin İzahlık Luḡiti, t-ḡ*, Tom 2, Şinceaḡ 1991, s. 607 a: جیمی *cimi* sup. hemme, barlıḡ, pütkül.

- 1 خۇدا ئاتى بىرلە سۆزۈم باشلىدىم ،
تۈرەلتكەن ، ئۆستۈرگەن ، كەچۈرگەن ئىزىم (14).
- 2 تولا مەدەھى بىرلە تۈمەن مىڭ سەنا
قادىر بىر خۇداغا ، ئانغا يوق بەنا (15).
- 3 قوڭۇر يەر ، يېشىل كۆك ، كۈن ، ئاي بىرلە تۈن —
ياراتتى زامان ، ۋاقىت ، مەخلۇق ۋە كۈن .
- 4 ئۇ خالاپ ياراتتى ، يارالدى پۈتۈن ،
ئۇ بىرلا دىدى "بول" ، بار ئولدى پۈتۈن .

(ss. 36-37)

bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igidgen keçürgen idim

öküş ögdi birle tümen miñg şena
uğan bir bayatka aňgar yok fena

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün
törütti ħalayıķ öđ öđlek bu kün

tiledi törütti bu bolmış kamuğ
bir ök bol tidi boldı ħolmış kamuğ
(Arat 1947: 17)

*Huda ati birle sözüüm başlıdım,¹⁴
Töreltken, östürgen, keçürgen izim.*

¹⁴ Arap harfli metinde باشلىدىم, *başlıdım* şeklinde, beklenen, gerileyici benzeşmeyle *béşlıdım* şeklidir, belki bir yazım özelliği olarak *elif* kullanılmıştır.

*Tola medhi birle tümen miñ senā
 Qādir bir hūdāğa, aña yok penā.*

*Qoñur yer, yeşil kök, kün ay birle tün
 Yaratti zaman, vaqit, mehluk ve kün.*

*U halap yaratti, yaraldi pütün,
 U birle didi "bol", bar oldi pütün.*

Son olarak da Kutadgu Bilig'in en güzel bölümlerinden biri olan *yaruk yaz faslın ulug Bugra Han ögdisin ayur* (YUyg. "parlak bahar pesli ve uluğ Buğra Han medhisi bayanida"; R.R. Arat "Parlak bahar mevsimini ve büyük Buğra Han'ın medhini söyler") başlıklı bölümün girişinden iki-üç beyti salt yazı çevrimiyle vermekle yetineceğiz:

tooqardın əsə kəldi¹⁵ öndün yəli
 azun ətgükə aqtı uxtmah yoli

yaqiz yər yipar toldı kafur kətip
 bəzənmək tilər dunya kərkin ətip

ərinçig kixioı sürdi yazqı əsin
 yaruk yaz yana qurdi dəwlət yasın
 (s. 52)

*əsip keldi şərktin baharniñ yəli,
 bizeşke cahan açti cennet yoli.*

*qoñur yer ipar toldi, kəfur kətip,
 bizenmek tiler dunyā körkem ətip.*

*capā kişni kə glap yazgi əsin,
 parlak yaz yene qurdi devlet yasin
 (s. 53)*

¹⁵ Kitabın aslında bu sözcük, bir dizgi hatası sonucu olsa gerek, i (yani t) ile kəldi şeklindedir.

R.R. Arat (63-65. beyitler): “Şarktan bahar rüzgârı eserek geldi; dünyayı süslemek için, cennet yolunu açtı. Kâfûr gitti, kara toprak misk ile doldu; dünya kendisini süsleyerek bezenmek istiyor. Bahar rüzgârı eziyetli kışı sürüp, götürdü; parlak yaz tekrar saâdet yayını kurdu.”

YUyg. çevirinin değinilmesi gereken özelliklerinden birisi de çeviride sık sık, bugün için unutulmuş olan veya kullanımdan kalkmış olan Orta Türkçe sözcüklerin kullanılması ve bunların yeri geldikçe açıklanmasıdır. Örneğin bu son üç beyitte *kafur* ve *ésin* sözcükleri kitabın son bölümünde, *kafur* “aç, huşpurak ve tebiiti soğak bir hil dura”, *ésin* “şamal (rüzgar, yel, esinti)” olarak açıklanır. Gördüğümüz gibi Orta Türkçe *et-* “düzenlemek, süslemek” anlamına gelen Türkçe bir eylemin yerine, metnin Yeni Uygurcasında yine Türkçe bir eylem, eski şeklini runik harfli metinlerde dahi bulabildiğimiz *bize-* “süslemek, tezyin etmek” (<< *bediz+e- < bediz* “süs, zinet”) eylemi karşımıza çıkıyor. Eski Türkçeden gelen diğer kimi sözcük ve eylemler ise şunlardır: *ipar < ET yıpar*, *koñur < ET koñur*, *ya < ET ya* “yay”.

*

Bu eski sayılabilecek Uygurca çevirinin dışında, bugün elimizde yeni çıkmış Uygurca bir çeviri daha var.¹⁶ *Söz béşi* (سۆز بېشى) başlıklı önsöz bölümünde Balasagunlu, bir Uygur şairi olarak tanıtılır: *11. Esirde yaşığan uluğ uyğur şairi, edip, peylasop ve dölet erbâbı Yusup Has Hacip teripidin yézilğan «Kutadğu Bilig» dastanınıñ hazirki zaman Uygur edebî tilidiki nesrî yeşmisiniñ neşir kilinişi vetinimizdiki az sanlık milletler klassik edebiyati tetkîkâti saheside kilingan yene bir çoñ iş.*

Neşirge Teyyarlığuçı başlıklı yayımcı sunuşundan öğrendiğimize göre Kutadgu Bilig 1986 yılında Çinceye de çevrilmiş: «*Kutadgu Bilik*» dastaniniñ *eslî nushisiniñ transkripsiyisini Hazirki Zaman Uygur edebî tili boyıçe nezmî ve nesrî yeşmisini neşirge teyyarlaş ve Henzuçe tercimisini işleş aptonom rayonimizniñ ictimâî pen sahesidiki nuktilik tetkîkât témisiniñ biri idi. Dastanınıñ eslî nushisiniñ transkripsiyisi ve nezmî yeşmisi 1984 - yılı, Henzuçe tercimisi 1986 - yılı neşir kilindi.* “«Kutadgu Bilig» dastanının asıl metninin yazıçevrimini Çağdaş Uygur edebî dili ile koşuk ve düzyazı halinde yayıma hazırlamak ve Çince çevirisini çalışmak özerk bölgemizin toplum bilimleri alanındaki önemli inceleme konularından biri

¹⁶ Yusup Hâs Hâcip, *Kutadgu Bilik, Hâzirki Zaman Uygur Tilidiki Nesrî Yeşmisi*, Ş. U. A. R. İctimâî Penler Akademiyisi Milletler Edebiyatı Tetkîkât Ornu neşirge teyyarlidi, 942 s. , 1991.

idi. Destanın asıl metninin yazıçevrimi ve koşuk çevirisi 1984 yılında, Çince çevirisi 1986 yılında yayımlandı.” (s. 1)

Bu baskıda ayrıca çeviride yararlanılan kaynakların listesi verilir. Kaynaklar, asıl künyeleriyle değil de, Yeni Uygurca çevirileriyle yer alır: Nesrî yeşmini işleşte tövendiki matériyallardin paydilinildi:

.....

6. V. Nadélyayév, E. Ténişév katarliklar: «Kedimki Türkî Tillar Luğiti»,

7. Kilavson: «13. Esrdin İlgiriki Türkî Tillar Étimologiyeye Luğiti»,

8. Semî: (سه مئه) Tezçan: «Kutadğu Bilik Tizimi Tuğrisida», «Türk Til Kurumi İlmî Jurnalı», 178. san, Enkere.¹⁷ (s. 2-3).

Asıl çeviri ise A bölümü ile, 1. sayfadan Ar. *bismillahirrahmanirrahîm* sözünün Uygurcası ile başlar: *Köyüngüçi ve ayığuçi allanıñ ismi bilen (başlaymen)*.

1984 baskısı çeviriden aktardığımız bölümlerden örnek verecek olursak, her iki çeviri arasında bazı ufak farklılıklar olduğunu görürüz:

B 1-2

U kudretlik, birle ħudā hemmisidin ilgiridür
Barlık şükür, medhiyeler unıñgıla mensuptur

(U) uluğluk igisi, kâdir ve zülcalâl
Yaratқан, töreldürgen, kâdir (ve) kâmindür

(s. 4)

Kısa bir parça da bahar faslından alalım:

Şerktin yillik (bahar) şamili esip keldi
Dunyani bézeş üçün cennet yolini açtı

Boz yerdin kâfur dek (karlar) kêtıp, ipar bilen toldı,
Dunya hüsniğe tolup bézenmekni istidi

Bahar şamili yêkimsiz¹⁸ kişni heydidi,
Nurluğ bahar saadet okyasini¹⁹ yine betlidi

(63-65. beyitler, s. 31)

¹⁷ Olması gereken, *Türk Til Kurumu* değil de *Türk Tarih Kurumu İlmîy Jurnalı* idi.

¹⁸ *yêkimsiz* < *yakımsız “yakışksız, kötü, sefil”

¹⁹ *okyasini* < *ok yasını* “okunu ve yayını”

Bu hayli eski sayılabilecek çeviriden sonra daha yeni bir çeviriye, biraz da Kazakça çeviriye göz atalım. Elimizdeki Kazakça çeviri Kazakistan'da yayımlanmamış, ama hemen yanbaşıdaki bir ülkede, Doğu Türkistanda hazırlanıp yayımlanmış. Çevirinin aslı gerçekte Kazakistan'da yayımlanan Kiril harfli Kazakça çeviriye dayanmakta. Bunu da kitabın arka iç kapağında yer alan *bul kitap 1986 - cılı Sovettik Kazakstan «Cazuvşı»²⁰ Baspası'nın Almatı'da basılğan nusqasına say köşirilip basıldı* cümlesinden anlıyoruz.²¹

جۈسۈپ بالاساغون
قۇتۇب بىلىك

كونه تۇركى تىلىنەن اۇدارعان جانە السعى سوزى مەن
تۇسنىكتەرىن جازعان — قازاقستان لەنين كومسومولى
سېلىننىڭ لاۋرەاتى، اقىن

اسقار ەگدۇبايەۋ
ۇلتتار باسپاسى

Kutadgu Bilig'in Ütümçi'de yayımlanan Kazakça çevirisinin Arap Harfli Kapağı

- 20 Almatı ağzına dayanan bugünkü Kazak yazı dilinde ET'den gelen sözbaşı y- sesleri j- ile söylenip Rus harfleriyle j (ж) ile yazılsa da, kırsal kesimde, özellikle Doğu Türkistanda yaşayan Kazaklar arasında bu sesin c- olarak söylendiğini biliyoruz. Kazakistan'da yayımlanan Kazakça kitaplarda adı geçen yayınevi *jazuvşı* (жазушы), yani “yazar, muharrir; yazıcı, yazan, katip” şeklinde anılmaktadır.
- 21 Çevirinin tam adı: Cusup Balasagun, *Kuttı Bilik*, Köne türkî tilinen avdargan cane alğı sözi men tüninikterin cazgan - Kazakstan Lenin Komsomolı sıylığının lavreatı, akın, Askar Egevbayev, Ulttar Baspası 1989, 1006 s. [Eski Türk dilinden çeviren ve yine önsöz ile açıklamaları yazan, Kazakistan Lenin Komsomollarından şair Askar Egevbayev]. Kazakça çevirinin tanıtımında anlaşılmayı kolaylaştırmak amacıyla geniz n'si dışında yazıçevrimi harflerini göstermeyeceğiz.

Çevirinin Kazakça adı **بيليك قوتتى** *Kutti Bilik*. Yine Yusuf Has Hacib'in adı da Kazakça söyleyişe uygun olarak *Cusup Balasagun* olarak yazılmış. Tabii beklenen şekil *Cusup Balasagun* değil de *Balasagunluk Cusup*, yani "Balasagunlu Yusuf"tur. Uygurca çevirinin aksine, Kazakça çeviri küçük boyda yayımlanmış. Ayrıca Latin harfli yazıçevrimine de yer verilmemiş, doğrudan Kazakça çeviriye geçilmiş. Kitap yine aynı yayınevinde, Halklar Yayınevi'nce yayımlanmış. Yalnız bu kez "halk" yerine YUyg.'da olduğu gibi Arap kökenli *millet* değil de aslı Türkçe olup sonra Mongolcaya geçen, yine buradan Kazakçaya geçen bir sözcük görüyoruz: *Ulttar Baspası*.²²

Mazmunu başlığı altında içindekiler şöylece sıralanır: s. 1: Caksının atı, galimniñ hatı ölmeydi (algı söz) "Yahşının adı, âlimin hattı ölmez, yani, iyinin adı, bilginin bilimi, sanatı ölmez (önsöz)" başlığı altında çevirmenin uzunca bir sunuşu yer almakta; s. 65: I. Kirispe (kara sözben cazılğan)²³ "1. Giriş (düzyazı ile yazılmıştır)"; s. 68: II. Kirispe (öleñmen cazılğan) "2. Giriş (koşuk halinde yazılmıştır)"; s. 79: III. Takırıptarı "konusu"; s. 88: *Kutti Bilik*; s. 1090: Tüsinikter "düşünceler, yani, açıklamalar".

YUyg. çeviri ile koşutluk olması amacıyla Kazakça metinden de yukarıda geçen beyitlere yer vereceğiz. R.R. Arat yayınının B bölümüne ait ilk iki beyit şöyle çevrilmiştir:

قۇدسره تىتى بىر حاق بارشا الايقا،
سوعان لايىق مارتەبە دە، ماداق تا!

- 22 Kazk. *ult* < Mong. *ulus* < ET *uluş* "ülke, şehir, yurt; halk; (MK, Çiğil) köy; (MK, Argu) şehir"; Sözcük, Karayca-Rusça-Lehçe Sözlük'e göre yine bir toprak parçasını işaret etmek için bugün (?) Karaycada (Kırım) halâ kullanılmaktadır: *ulus* "vadi".
- 23 Yeni sözcükler türetirken sadece eski kaynaklara, Eski Osmanlıcaya değil, Dil Devrimi'nin başlarında olduğu gibi, Çağdaş Türk Dillerine bakmakta da büyük yarar olsa gerek. Tabii Türk dilbiliminin verileri, ses kuralları ışığında, belli kurallar göz ardı edilmeksizin. Burada söz konusu edilen "düzyazı" teriminin karşılığı olarak, Ar. kökenli *nesir* (Ar. *نسر* *nasr*) yerine Türkçe kökenli güzel bir karşılığı Kazak dilaşlarımızda buluyoruz, bugün bizde Arapça *nesir* sözü yerine "düzyazı" kullanılmaktadır. Anlatım yolu olarak manzum eserlere göre daha kolay olan *düzyazı* Kazakçada *kara söz* ile karşılanmış, aynı ifadeyi sadece Doğu Türkistanlı Kazaklarda değil Kazakistanlı Kazaklarda ve Kırgızlarda da buluruz: Kzk. *карасөзбен жазылган* (*karasözben jazılğan*) "düzyazı şeklinde yazılmış", krş. Eski Uyg. *kara nom* "mensur sütra", S. Tezcan, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, Ankara 1975, 426. satır.

پاك، زۇلجالال 10، ۇلىلىقتىڭ يەسى،
جاراتۇشى، كەمەل قادىر - كىيەسى.

*Kudiretti bir hak barşa alapka,
Sogan layık martebe de, madak ta!*

*Pak, Zü'l-celal, ulılıqtıñ iyesi,
Caratuvşı, kemel kadir-kiyesi.*

(s. 68)

Bu bölümün sonunda ise metnin aslında *Fihristü'l-ebvab* yani “bölümlerin, bapların fihristi” gelmektedir. Kazakça metinde ise bu başlık *takırıptar* sözü ile karşılanmış. R.R. Arat metnine göre: *1. bab teñgri ‘azze ve celleniñ ögdisin ayur*, yani “1. bâb. Tanrı azze ve cellenin medhini söyler.”²⁴ Bu ifadenin Kazakçası ise bizim için oldukça anlaşılır: *Eziz va ulı teñridiñ*²⁵ *kudiretiligi ayıladı*. Devamla tek tek bütün bapların başlığı sayılır.

Asıl metin kısmına gelince, *Kuttı Bilik, Bismillahirrahmanirrahim*, başlığından sonra yukarda anılan bölüm başlığı gelir. Bap başlığını izleyen Kazakça çeviriden de üç beyit almakla yetinelim:

اللا اتىمن ایتتم سوزدىڭ اليبىن،
جارىلقان، جاراتقان بىر تاڭىرىم!

قۇرمەتى كوپ، شۇكىرشلىك مىڭ دا بىر،
ەش زاۋال جوق، حاققا لايىق كىل قادىر...

جاراتتى ول؛ جاسىل كوك، اي، كۇن تۇندى،
قارا جەر، ەل، زامان، ۋاقت، بۇل كۇندى.

*Alla atımen aytım sözdiñ elibin
Carılkagan, caratkan bir teñirim!*

24 krş. KB Metin, s. 11, Çeviri, s. 8.

25 -diñ eki bizim Türkçedeki -in, -nin ekinin karşılığıdır, *teñridiñ* yani “tanrının”.

*Kurmeti köp, şükirşilik miñ da bir
Eş zaval çok, hakka layık kil kadir ...
Carattı ol: casıl kök, ay, küñ tüñdi,
Kara cer, el, zaman, vakıt, bul küñdi.*²⁶

Yukardaki Kazakça çeviride de yine ET'den günümüz Kazakçasına ulaşan bir hayli kadim söz görürüz: *ayt-* “söylemek, (daha eskiden, Uygur döneminde) sormak”, *carat-* “yaratmak”, *köp* “çok”, *casıl kök* < *yaşıl kök* “mavi gök”, *cok* < *yok*, *küñ* < *kün* “güneş”, *tüñ* < *tün* “gece”, OT *yagız yer* yerine ise Kazakçada *kara* ile *kara cer*'i buluyoruz.

“Parlak Bahar Övgüsü” ise Kazakça çeviride şöyle başlıklandırılır:

Carkın caz, asa kadirli ulık Bugra Han kasyeti ayıladı:

Tovgardan esti kelip köktem celi,
Cennettiñ colın aştı körkem ceri.

Kara cer, ağı ketip cupar şaştı,
Bezenbek bolıp, düñiye körkin aştı.

(s. 98)

Burada kısaca duyurmaya çalıştığımız çevirilerin ortak özellikleri, çevirilerin eserin aslına uygun olarak koşuk (Kazk. *öleñ*) halinde yazılmasıdır. Bu da, Kutadgu Bilig'in yeniden koşuk halinde bir kez daha bugünkü Türkçeye aktarılması gerektiğinin önemini gösterir. Ne yazık ki Kiril harfli Kazakça metni görmek mümkün olmadı. Bu üç çevirinin dışında başka çevirilerin olduğu da muhakkaktır, örneğin ben görmemiş olsam da, *akın* (şair) A. Elevbayev'in sunuşunda yer alan bir dipnottan 1972'de Taşkent'te çıkmış Özbekçe bir çevirinin olduğu da ortaya çıkmaktadır (s. 4).²⁷ Elimizdeki çevirilerin bizim için diğer bir önemi de, bu çevirilerin YUyg. ve Kazk. dil malzemesi olmalarıdır. Son diyeceğimiz, Kutadgu Bilig, kendisini çağdaş Türkçeye, Batı Oğuzcasına aktaracak *akın*'ını beklemektedir.

²⁶ *di* eklerini de bizdeki *-i*, *yi* ekleri karşılığı anlamak gerekir, *tüñdi* “geceyi”, *küñdi* “günü”.

²⁷ Ayrıca bkz. YUyg. yeni çeviri, s. 3: K. Kerimov, “Kutadgu Bilig”, *Hazirki Zaman Özbék Tiliğa Tevsif*, Taşkent 1971.

Kutadgu Bilig'in bu çevirilerinin dışında Kırgızistan'da yayımlanan Kırgızca bir çevirisi de vardır. Aşağıda bu çevirinin kapağı ile çeviriden bir sayfa yer almaktadır:

¹ Тирүүлөрдүн баарынан кудай улуу,
Бир өзүнө татыктуу урмат кылуу.

Ал улук да, күчтүү дагы ченемсиз,
Агаруу да, көгөрүү да жок ансыз.

Жерде, көктө күн көргөндүн эгеси,
Сага жашоо, өмүр берген дагы өзү!

Бардык жапга ичерине аш берди,
Баары тойлойт, өзү билбейт ичкенди.

⁵ Тирүүлөргө ач койбостон кам көрөт,
Жээрине аш, ичерине суу берет.

Тилегендин ой-тилегин болтурат,
Мээри түшсө — зоболосун зор кылат.

Кудайымдын элчисине ырахмат,¹
Жолун жолдоп жүргөндөргө урмат-даңк!!

Калктын башы ал Мухаммед пайгамбар,
Көптүн жүзү көрө турган көзү ал.

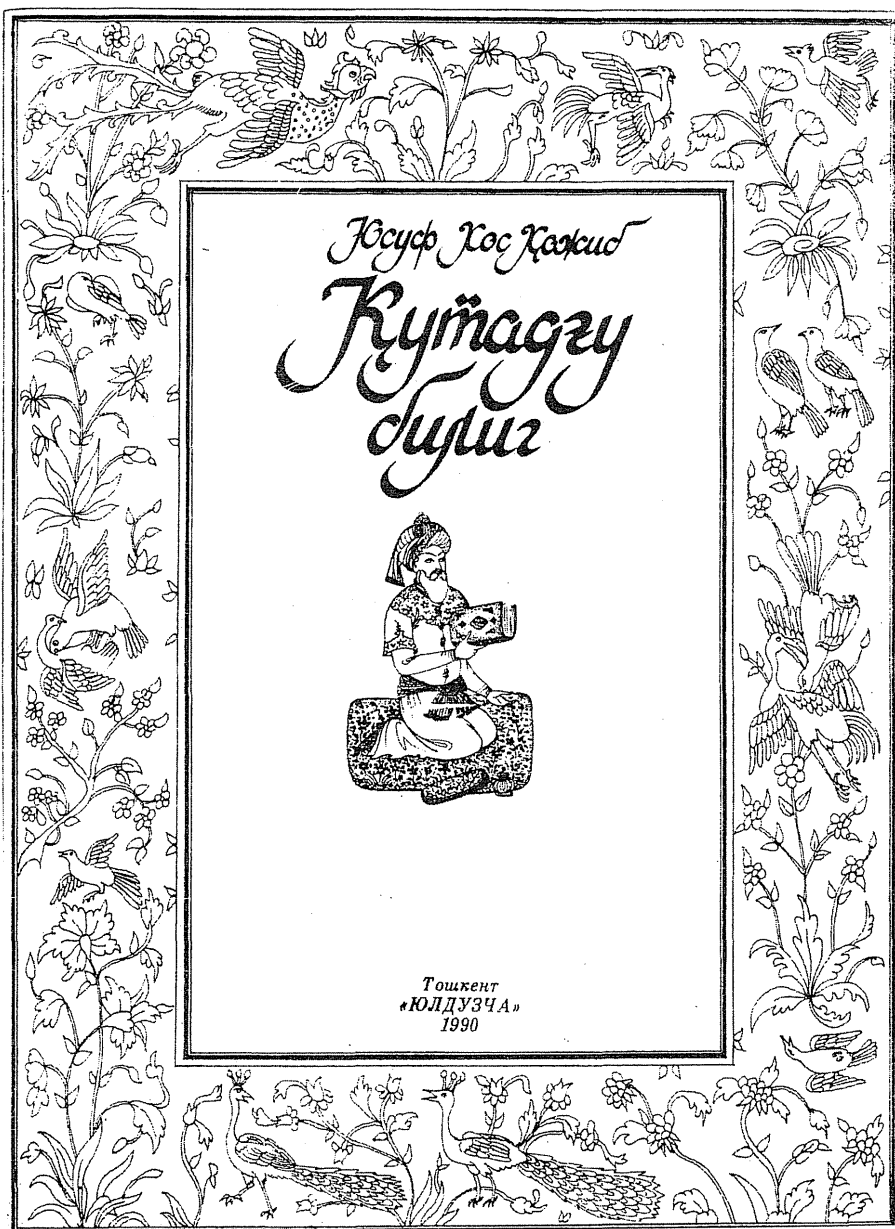
Ушул китеп улуу күндөр жемиши,
Билимдүүгө — терең билим деңизи.

¹⁰ Чексиз баалуу билимдердин ширеси,
Аны окуп каниет табар ким өзү?

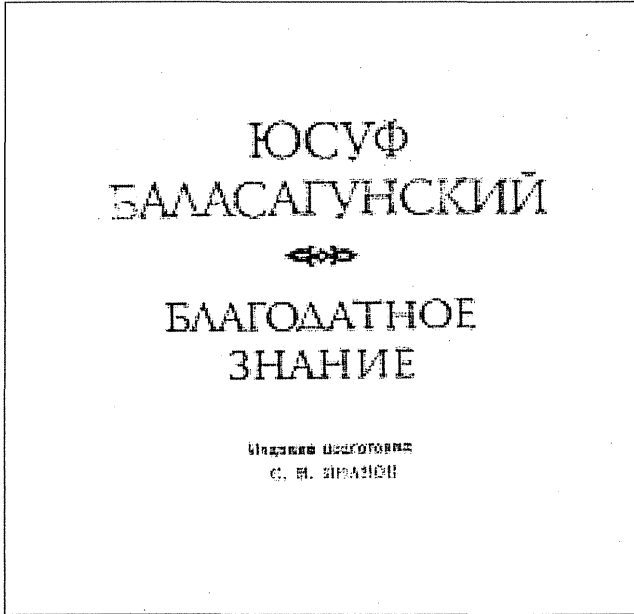
¹ Сөз курандагы Мухаммед пайгамбар туурасында бара жатат.

Kırgızca çeviriden bir bölüm (= Arat yayını s. 4)

Son olarak, Kutadgu Bilig'in diğer Türk dillerine yapılan çevirilerinin bizim için sıradan çeviriler olmayıp, aynı zamanda dil malzemesi özelliği taşıyan kitaplar olduğunu söyleyeceğiz. Toparlayacak olursak, Radloff'un yaptığı ilk çevirilerden veya çeviri denemelerinden sonra, bizim bildiğimiz kadarıyla aşağıdaki çeviriler gelmektedir:

1. İlk çeviri Radloff'un yukarıda anılan Almanca çevirisidir.
2. R.R. Arat'ın yine kendi metin yayımına dayandırdığı Türkçe çeviri (1959),
3. Taşkent'te yapılan Özbekçe çeviri (1971),
4. Sovyetlerde yapılan Rusça çeviri (1983),
5. Amerika'da yapılan İngilizce çeviri (1983),
6. Ürümçi'de yapılan Uygurca çeviri (1984),
7. Kazakistan'da yapılan Kazakça çeviri (1986),
7. Çin'de yapılan, seçmelerin yer aldığı Çince çeviri (1986),²⁸
8. Ürümçi'de yapılan Arap harfli Kazakça çeviri (1989),
9. Ürümçi'de yapılan ikinci Uygurca çeviri (1991).
10. Çin'de yapılan ve çeşitli beyitleri içeren çeviri (kullanamadım).
11. Türkiye'de yapılan yeni çeviri (S. Silahdaroğlu, bak. bu sayıda, M. Canpolat'ın yazısı)
12. Çin'de yapılan ikinci, ancak metnin bütününe kapsayan Çince çeviri

Rusça çevirinin kapağı

28 Bkz. 1991'deki YUyg. yeni çevirinin *Neşirge Teyyarliguçilardın* başlıklı sunuş yazısı, s. 1.

ABHANDLUNG
ÜBER DIE
SPRACHE UND SCHRIFT
DER
UIGUREN.

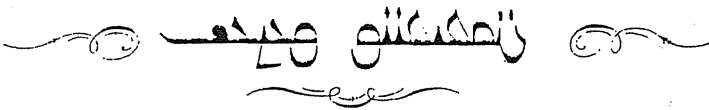
NEBST EINEM WÖRTERVERZEICHNISSE UND ANDEREN UIGURISCHEN SPRACHPROBEN,
AUS DEM KAISERLICHEN ÜBERSETZUNGSHOFFE ZU PEKING.

HERAUSGEGEBEN
VON
JULIUS KLAPROTH.

PARIS,
IN DER KÖNIGLICHEN DRUCKEREY.

1820.

UIGURISCHE SPRACHMONUMENTE

UND DAS

KUDATKU BILIK.

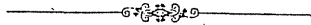
UIGURISCHER TEXT MIT TRANSSCRIPTION UND ÜBERSETZUNG NEBST EINEM UIGURISCH-
DEUTSCHEN WÖRTERBUCHE UND LITHOGRAFIRTEN FACSIMILE AUS DEM ORIGINALTEXTE
DES KUDATKU BILIK

VON

HERMANN VÁMBÉRY,

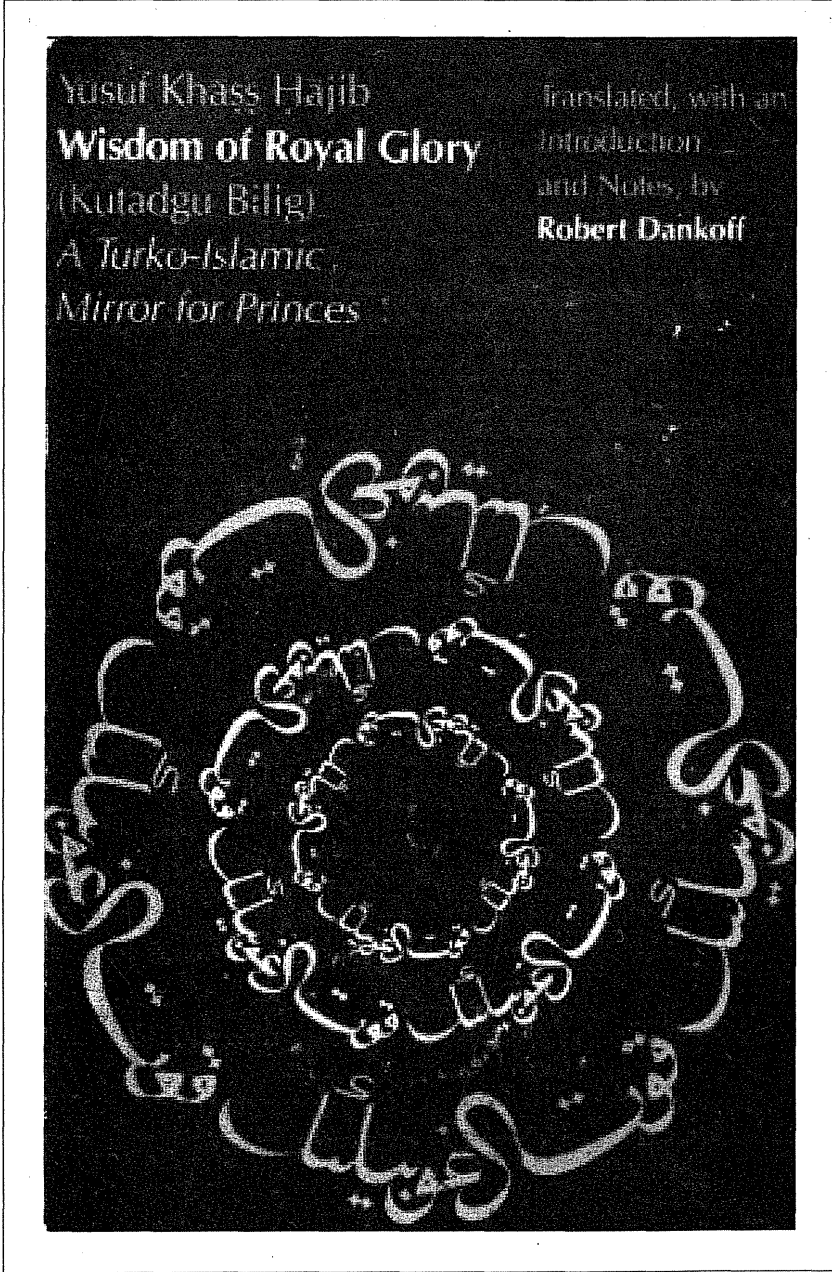
o. ö. Professor der orientalischen Sprachen an der königlichen Universität zu Pest.

..... l'époque à laquelle le Kudat-kou paraît avoir été composé étant l'une de celles sur lesquelles on possède le moins de documents historiques originaux, ce manuscrit est une rareté littéraire digne de pliquer la curiosité et d'exercer la patience des savans. (Journ. im VI. Heft des Journal Asiatique, 1825, Seite 95.)

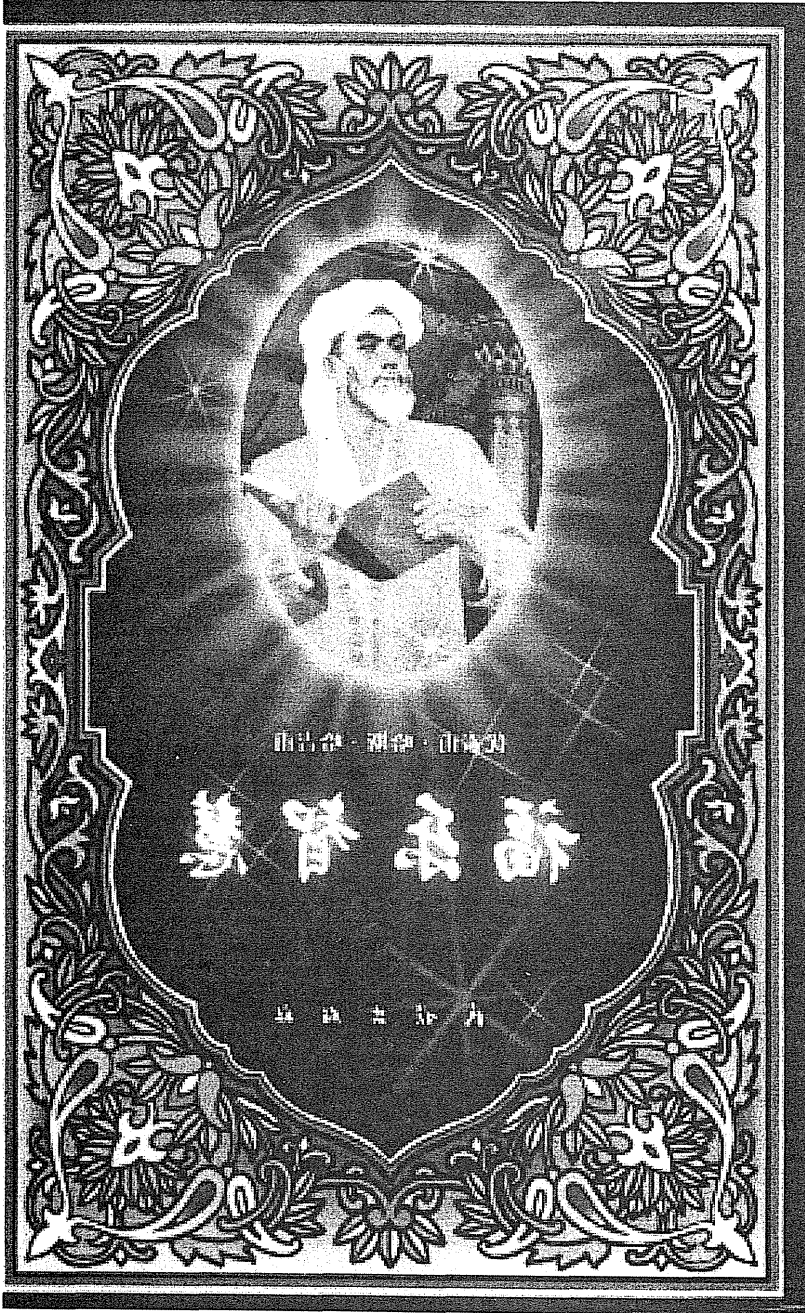

NEUDRUCK DER AUSGABE INNSBRUCK 1870

BIBLIO VERLAG · OSNABRÜCK 1985

Dankoff'un çevirisinin kapağı

Çince çevirinin kapağı